

УДК 81'373.7(0,75.8)

АВТОРСЬКІ МОДИФІКАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ

Давиденко Л.Б., Бойко В.М.

У статті розглядається важлива проблема фразеології – індивідуально-авторські модифікації фразеологічних одиниць, характеризуються різні вияви авторських трансформацій у художніх творах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, трансформація (модифікація) фразеологізмів, семантичні та структурно-семантичні видозміни, оказіональна фразеологічна одиниця, індивідуально-авторська репрезентація.

В статье рассматривается важная проблема фразеологии – индивидуально-авторские модификации фразеологических единиц, анализируются различные проявления авторских трансформаций в художественных произведениях.

Ключевые слова: фразеологическая единица, трансформация (модификация) фразеологизмов, семантические и структурно-семантические видоизменения, окказиональная фразеологическая единица, индивидуально-авторская репрезентация.

The article is focused on the important problem of phraseology – author's individual representation of phraseological units in Modern Ukrainian language.

Keywords: phraseological unit, transformation (modification) of phraseologisms, semantical and structural semantical modifications, occasional phraseological unit, individual authorial representation.

Проблема індивідуально-авторських модифікацій фразеологічних одиниць (далі – ФО) займає провідне місце серед важливих та дискусійних питань у фразеології, зокрема класифікація різновидів (способів) цього стилістичного прийому. Значний внесок у розвиток теоретичних основ дослідження структурно-семантичних трансформацій ФО здійснили зарубіжні та вітчизняні лінгвісти: В.Мокієнко, В.Жуков, О.Кунін, І.Лепешев, Л.Скрипник, Г.Удовиченко, М.Алефіренко, В.Ужченко, Л.Авксентьев, В.Білоноженко, І.Гнатюк та ін. Незважаючи на велику кількість праць із цієї проблеми, єдиного визначення поняття трансформації, як і класифікаційних прийомів, немає. Узагальнивши різні погляди, вважаємо, що фразеологічна трансформація – це видозміна узувального компонентного складу ФО, спричинена актуалізацією фразеологізму в контексті, яка призводить до зрушень в семантичній структурі ФО.

Традиційно трансформації ФО поділяють на дві групи: семантичні та структурно-семантичні [1, с. 83–141]. Так, видозміни першої групи (семантичні) – це зміни традиційного значення фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстних умовах, внаслідок чого узувальне

фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість окремих компонентів чи словосполучення в цілому [1, с. 84]. У межах семантичних трансформацій виділяють власне семантичні та подвійну актуалізацію. Власне семантичними вважають такі перетворення фразеологізмів, які спричинюють зміну традиційного значення без порушення компонентного складу стійкого словосполучення. У семантичній структурі ФО з'являються додаткові смислові і стилістичні відтінки, що призводять до розширення семантики ФО, розвитку нового значення і виникнення полісемічного фразеологізму. Основною умовою розширення і розвитку нових значень є фразеологічне оточення. Фразеологічне оточення – це найближчий контекст, із яким фразеологізм вступає в безпосередній граматичний і смисловий зв'язок. У багатьох випадках саме фразеологічне оточення формує семантику ФО, особливо коли це оточення є обов'язковим. Так, наприклад, адвербіальна ФО *для душі* “для задоволення власних духовних запитів, потреб” (ФСМ) реалізує своє узувальне значення тільки у поєднанні з обов'язковим дієсловом, наприклад: *Ото як дехто із старих молитися для душі, чи молодь співає для*

душі... (Гуцало); *А проте Лук'ян не зводить голубів, має їх безліч та кілька рідкісних пар вихоусь для душі* (Земляк), а в іншому контексті ця ж ФО, поєднуючись із дієсловами **продавати**, **поярмаркувати** (*От якби для душі своєї можна було б навчитись людям продавати людське життя!* (Гуцало); **Для душі хотіла поярмаркувати** (Гуцало), дещо змінює свою семантику, набуваючи значення "для задоволення матеріальних потреб", яке не фіксується словниками. В іншому випадку письменник по-своєму інтерпретує та обігрує значення ФО "**на всі заставки**" ("дуже голосно, гучно, швидко" – ФСУМ), поєднуючи цей фразеологізм із семантично віддаленими словами. Пор.: *Дехто намагався продертись до дверей без черги – таких відпихали, ганьбили на всі заставки* (Гуцало) і *Отож сиджу на лавчині під грушею, припнутий на ланцюгу, і філософствую на всі заставки, пишаюся своєю людською силою* (Гуцало), *Неправда, Хомо, і хвальба дасть сорочку, коли ти хват на всі заставки, коли ти й під церкву підкопаєшся, а таки влізеш* (Гуцало). Використовуючи слова-супровідники, які традиційно не вживаються із такими ФО, письменники прагнуть привернути увагу читача, посилити виразність та емоційність оповіді.

Зрушення в семантичній структурі ФО відбуваються також у випадках зміни традиційного суб'єктно-об'єктного оточення. Наприклад, ФО **ні за цапову душу** ("марно, даром, ні за що" – ФСУМ) уживається, як правило, зі словами-супровідниками **загинуті**, **пропасти** і стосується суб'єкта із семантикою особи: **дати приклад**, а у випадку – **Пропала оковита ні за цапову душу**, – *поспівчував механізатор* (Гуцало) суб'єктом виступає іменник (підмет) із семантикою неособи, що призводить до виникнення нових відтінків у значенні ФО.

Іншим поширеним прийомом семантичних трансформацій є подвійна актуалізація - поєднання в одному стійкому виразі і буквального, і переносного значень. Дослідники виділяють два види подвійної актуалізації ФО: 1) обігрування семантики ФО у спеціально створеному автором контексті (повна подвійна актуалізація); 2) обігрування потенційної семантики компонентів ФО у спеціально створеному автором контексті (часткова подвійна актуалізація) [11].

У випадках повної подвійної актуалізації стійкий вираз реалізується в художньому мовленні на двох рівнях – лексичному і фразеологічному (за умов наявності у мові вільного словосполучення – генетичного прототипу того чи іншого фразеологізму), пор.: – *Революцію голими руками, пане поручик, не зробиш* (Панч) і – *Беріть цей улов, Діодоре Дормидонтовичу, й додому йдіть...* – *Голими руками?* – *бубонів той здивовано* (Гуцало). На перший погляд, вираз **голими руками** сприймається як фразеологізм, але із фразеологічним значенням він уживається лише в першому реченні, а в другому – контекстна ситуація вказує на пряме, буквальне сприймання виразу. Це явище дослідники називають ще реалізацією семантичної двоплановості словосполучення [14, с. 8], дефразеологізацією, що не супроводжується деформацією [13, с. 23], фразеологічним каламбуром [12, с. 239], одночасним використанням звороту як ФО і як вільного словосполучення [6].

Другим різновидом подвійної актуалізації є семантизація компонентів фразеологізму, яка відбувається по-різному. Найчастіше окремих компонентів, що обігрується, функціонує у найближчому оточенні, причому елемент метафоричності лежить в основі такого переосмислення. Наприклад: **В чужу гречку завжди кортить ускочити**, а тут сама **гречка** до тебе **напрошується**, і ту **гречку** звати **Одаркою Дармограйкою** – не з останніх вона **молодиць у нашій Яблунівці** (Гуцало); **Їх обведеш кругом пальця, големи під монастир пустиш**, а вони ще й **подякують тобі**, у **монастирі** ж **молитимуться за твоє здоров'я й щодня свічку ставитимуть!** (Гуцало). Таке використання компонента як слова з прямим лексичним значенням у межах однієї фрази призводить до його семантизації. Цей прийом є типовим, особливо для діалогічного мовлення: – *Нащо нам музики, Мартохо, коли в нас довгі язика! Отакого б язика та на підшови* (Гуцало).

Більш поширеними в художньому мовленні є структурно-семантичні модифікації: лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку (субституція), поширення компонентного складу ФО, скорочення компонентного складу ФО (еліпсис), фразеологічний натяк, контамінація. Лексична заміна компонентів фразеологізму (субституція) – найбільш поширений різновид структурно-семантичних трансформацій – зумовлена нарізнооформленістю та *проникливістю* структури ФО і полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи усіх її компонентів функціонально схожими елементами [1, с. 108–109]. Цей спосіб використовують як один із художніх прийомів семантико-стилістичного увиразнення відтінків значень ФО чи надання їм більшої конкретності у зв'язку із зображуваною ситуацією, наприклад: – *Ну, хлопці, дивіться, як беруть вола за роги* (Гуцало) (пор. **брати бика за роги**); *...від доторку могла вона Мартоха з похмурої та насупленої умиць обернутися на лагідну та ласкаву, хоч до болячки клади* (Гуцало) (пор.: **хоч до рани прикладай**); *Він (Джура) одразу розгубився, наче його загнано на лід, не знав, що йому робити і що казати далі* (Гуцало) (пор.: **заганяти на слизьке**). Заміна компонентів ФО близькими за значенням не призводять до суттєвих зрушень у семантичній структурі фразеологізмів. У інших випадках, коли замінюються не синонімічні, але одного тематичного поля або й семантично віддалені елементи, відбувається оновлення внутрішньої форми фразеологізмів, наприклад: *А що в мою розповідь вклинилась корова червоної масті, так не слід забувати, що корова – така сама повноправна героїня любовного чотирикутника, як Дармограйка чи Мартоха* (Гуцало) (пор. **любовний трикутник**); *Я весь у гріхах, як у реп'яхах, – згодився грибок-маслючок (Хома)* (Гуцало) (пор.: **у боргах як у реп'яхах**).

Інший різновид структурно-семантичних модифікацій ФО – поширення компонентного складу фразеологізму – це такі оказіональні зміни у фразеологічних одиницях, які не вносять якісних змін у структуру ФО, а лише конкретизують її образ. Суть поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури стійкого виразу таких слів чи слово-

сполучень вільного вжитку, які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, в якій використаний фразеологізм [1, с. 119]. Такі модифікації підсилюють, конкретизують фразеологізм, увиразнюють і поглиблюють його семантику відповідно до конситуації.

Виділяють три основні види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне, об'єктне та обставинне. Так, атрибутивне поширення, як правило, в інтерпозиції (його ще називають вклинюванням) – дуже поширене явище в художньому мовленні, призводить до конкретизації внутрішнього образу ФО, звуження, оновлення її. Наприклад: *Треба ж було зловити Хому Прищелу за злодійську руку* (Гуцало); *Робота мені ще ніколи не підносила печеного гарбуза* (Гуцало); *Горе без розуму, та чи не чекає мене лихо з великого розуму* (Гуцало); *Дармограїсі дістається на добрячі горіхи, а Мартосі перепадає на кабачки* (Гуцало). Рідше ФО поширюються атрибутивними компонентами у препозиції, наприклад: *– Каюся в усьому сподіяному – і в тому, що в Христину гречку скавав, і що пізно схаменувся, і що бабу своєю дурив* (Гуцало); *– Що ж, Хомо, ще й не в таких бувальцях доводилось бувати – й то виходив із честю* (Гуцало). Об'єктні та обставинні поширювачі можуть займати будь-яку позицію відносно фразеологізму: *...храмину зведено, сусід там живе із жінкою та дітьми, а самого не видно, мов крізь землю в Америку провалився* (Гуцало); (пор.: **мов крізь землю провалитися**); *Ай молодь довкола давала лиха каблукам, закаблукам і передам* (Гуцало) (пор.: **давати лиха закаблукам**).

У художньому мовленні трапляються випадки поєднання кількох типів структурно-семантичних модифікацій, наприклад одночасна заміна і залучення додаткових компонентів до складу ФО: *І гордий із Мартошиної немеркнучої пошани я почувався серед народу так, наче вбрався у шори, та вбори, та наритники, хизувався, наче на пристяжці* (Гуцало) (пор.: **взяти в шори**) або одночасне поширення атрибутивним і об'єктним компонентом: *Страшно сміявся цвинтарний сторож дядько Опанас – наче накривав мокрим рядном свого сміху та ще помелом густого реготу* (Гуцало) (пор.: **накрити мокрим рядном**).

Еліipsis (редукція) – “це звуження рамок фразеологізму, усічення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, до усунення надлишкових з точки зору конкретного факту комунікації компонентів” [1, с. 130]. Скорочення компонентного складу призводить до семантичної сконденсованості фразеологізму, що, в свою чергу, посилює експресивність. У художньому мовленні функціонує лише частина фразеологізму, але й у такому деформованому вигляді ФО впізнається носіями мови через свою стабільність, стійкість компонентного складу та узуальної структурної моделі. Наприклад: *І хапаєшся, як попівна заміж, і квапишся поперед батька* (Гуцало) (пор.: **лізти поперед батька в печло**); *Пек йому, моя мати рідна* (Гуцало) (пор.: **цур тобі, пек тобі**); *– Та ви... Та я... – бризнув слиною осавул. – Я вас у риг баранячий...* (Мушкетик) (пор.: **скрутити (зігнути) в баранячий риг**); *– Привели мене до якогось мурзи та давай*

розпитувати, що і як, скільки козаків прийшло. А я наче б води в рот, – нічирк (Чайковський) (пор.: набрати води в рот). Проте не всі фразеологізми однаковою мірою можуть скорочувати свій компонентний склад. У художньому мовленні письменники звертаються до такого типу модифікацій, використовуючи лише широко відомі та часто вживані ФО, оскільки читач легко сприймає і розуміє такі ФО, відтворюючи у пам'яті їх узуальний компонентний склад.

Скорочення (усічення) компонентного складу ФО зумовлюється не лише потребою економності висловлювання, а також необхідністю пом'якшити категоричність вислову або залишити за адресатом право на домислювання, наприклад: *Хто ж це йому (Потапові) язика розв'язав? Перше, було, мовчить, мовчить та як бовкне, то мов Пилип з конопель...* (Старицький) (пор.: **вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель**).

Серед різновидів структурно-семантичних модифікацій у художньому мовленні трапляється також контамінація – не просто поєднання ФО, а взаємопроникнення, схрещення, своєрідне накладання і злиття різних значень ФО внаслідок мимовільних чи свідомих зближень, смислова компресія, лаконізація [9, с. 151]. Фразеологізми можуть об'єднуватися і на основі семантичної близькості, і спільності компонентів у своєму складі, і не маючи нічого спільного між собою [1, с. 141]. Наприклад: *...й інші чутки ширились про Хому, бо якщо ти на видноті, мов гуля на лобі, та до того ж іще й мовчиш загадково, мов риба об лід, то чуток рясно родитиме* (Гуцало) (пор.: **мовчати як риба – битися як риба об лід**).

Можливості контамінації надзвичайно широкі. Метою цього різновиду структурно-семантичних модифікацій є створення комічного ефекту: *...з плином життя свого плавкого, мов вода, людина десь на схилі віку має все втратити, все за вітром пустити, між пальці: і землю, й худобу, і гороші, і машину...* (Гуцало) (пор.: **пустити за вітром, дивитися крізь пальці**).

Окрім розглянутих найуживаніших прийомів контекстної актуалізації ФО, у художньому мовленні трапляється розгорнута метафора. У спеціально створеному ситуативному контексті фразеологізм збагачується додатковими асоціативними зв'язками. Актуалізація внутрішньої форми фразеологізму поширюється на найближчий контекст, у результаті чого відбувається розгортання, посилення фразеологічного образу. Лінгвістичною особливістю розгорнутої метафори є те, що поряд із традиційним фразеологізмом кілька разів повторюються окремі його компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму. Компонентам фразеологізму не повертаються їхні прямі номінативні значення, а, навпаки, ступінь переосмислення у фразеологізмі посилюється, образ, на якому він будується, розгортається, стає глибшим, метафоричним. Наприклад: *З тієї причини іноді й мусиш, як мовиться, пришивати кобилі хвіст, хоч у кобили і свій довгий...* (Гуцало); *Поки що зірок із неба не знімаю, а там і зніматиму!* (Гуцало); *Тепер обоє хоч і не дихаєте вогнем, та, либонь, завтра – післязавтра дихнете* (Гуцало).

Фразеологічний натяк (термін Л.Ройзензона) – це згадка про ФО, іноді навіть одним компонентом, натяк на добре відомий носіями мови фразеологізм, наприклад: *Виходить, усяким там мільярдерам та аферистам можна зазіхати на оту французьку гречку, що росте на берегах Сени, а колгоспнику з Яблунівки заборонено* (Гуцало) (**скакати в гречку**).

Отже, фразеологічні одиниці, що є нарізно оформленими утвореннями, характеризуються значною проникливістю структури. Це дозволяє письменникам звертатися до семантико-стилістичного обігрування значення ФО, модифікуючи, видозмінюючи форму узуальних фразеологізмів. У художньому мовленні трапляються різноманітні

способи та прийоми трансформацій ФО (семантичні та структурно-семантичні). Використання модифікованих ФО у художньому мовленні призводить до оновлення фразеологічного образу, а також збагачує, увиразнює мову письменників, посилює емоційно-експресивний вплив на читача. Вдало дібрані, семантично обіграні, фразеологічні засоби не тільки створюють у свідомості читача живі, чуттєво наочні образи-картини, але й несуть особливе смислове навантаження, сприяють експресивності оповіді. Це явище є виразною ознакою індивідуального стилю письменника, умінням творчо використовувати фразеологічне багатство мови.

Література

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
2. Гуцало Євген. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : роман-диалог / Євген Гуцало. – К. : Радянський письменник, 1982. – 643 с.
3. Давиденко Л. Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Давиденко Л. Б. – К., 1992. – 23 с.
4. Давиденко Л. Б. Джерела та структурно-семантичні трансформації фразеологічних одиниць в епістолярних текстах М.Коцюбинського / Л. Б. Давиденко, В. М. Бойко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 10. – С. 174–177.
5. Земляк Василь. Лебедина зграя. Зелені млини / Василь Земляк. – К., 1977. – 624 с.
6. Кунин А. В. Английская фразеология (теоретический курс) / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1970. – 344 с.
7. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии / Л. И. Ройзензон. – Самарканд : Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1973. – 221 с.
8. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
9. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків, 1990. – 167 с.
10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высш. шк., 1985. – 160 с.
11. Щербачук Л. Ф. Загальнономовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів Олеся Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Щербачук Л. Ф. – Д., 2000. – 20 с.
12. Земская Е. А. Речевые приемы комического в советской литературе / Е. А. Земская // Исследование по языку советских писателей. – М., 1959. – С. 239–249.
13. Приходько К. Д. Соотношение фразеологических и нефразеологических словосочетаний одинакового лексико-грамматического состава: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Приходько К. Д. – М., 1972. – 22 с.
14. Шандрин Н. Л. О двух одинаковых способах преобразования фразеологических единиц в речи / Н. Л. Шандрин // Тез. докл. научн.-техн. конф. Ленинград. электротехн. ин-та связи. – 1968. – Вып 6. – С. 8–9.